

A.L.G.M. Bauwens

Med. No. 305

G.M.J. Loeffen

**DE VERANDERENDE ECONOMISCHE EN SOCIALE
POSITIE VAN DE BOERIN IN NEDERLAND**

SIGN: L 27-305
EX. NO: C
MLV:

Augustus 1984

Landbouw-Economisch Instituut

Afdeling Structuuronderzoek

REFERAAT

DE VERANDERENDE ECONOMISCHE EN SOCIALE POSITIE VAN DE BOERIN IN NEDERLAND

Bauwens, A.L.G.M. en G.M.J. Loeffen, 1984

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut

28 p., fig.

Tegen de achtergrond van de agrarisch-structurele ontwikkelingen in de laatste decennia, wordt een schets gegeven van de huidige positie van de boerin. Tevens wordt ingegaan op mogelijke toekomstige ontwikkelingen en gevolgen hiervan voor de boerin.

Vrouwen/Landbouw/Nederland/Arbeid

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
1. INLEIDING	5
2. VERANDERINGEN IN DE SOCIALE EN ECONOMISCHE OMGEVING VAN DE NEDERLANDSE BOERIN IN DE AFGELOPEN 20 à 30 JAAR	6
2.1 De veranderingen in het agrarisch gezin	6
2.2 De veranderingen in de plattelandssamenleving	7
2.3 De structurele ontwikkelingen in de landbouw	8
3. DE AGRARISCH-STRUCTURELE ONTWIKKELINGEN EN DE BOERIN	9
4. DE HUIDIGE POSITIE VAN DE NEDERLANDSE BOERIN	11
4.1 Huishoudelijke arbeid	11
4.2 Betaalde baan buitenshuis	14
4.3 Bedrijfsarbeid	14
4.3.1 De arbeid voor het bedrijf	15
4.3.2 De arbeid in het bedrijf	15
4.3.3 De beslissingen t.a.v. het bedrijf	17
5. DE TOEKOMSTIGE POSITIE VAN DE NEDERLANDSE BOERIN	21
5.1 De sociale omgeving: gezin en samenleving	21
5.2 De economische omgeving: de agrarisch-structurele ontwikkelingstendenties	21
5.3 De boerin "pluri-functioneel"	24
6. ENKELE SLOTOPMERKINGEN	25

1. Inleiding

Gedurende de afgelopen decennia zijn er ook in Nederland fundamentele veranderingen opgetreden in de landbouw, de plattelands-samenleving en het agrarisch gezin. Deze veranderingen hebben uiteraard de positie van de boerin niet ongemoeid gelaten. Daar de structurele ontwikkelingen in de landbouw nog in volle gang zijn, zijn verdere veranderingen in de positie van de boerin te verwachten. Bovendien kunnen een aantal gevolgen van de recente ontwikkelingen alsnog tot uiting komen.

Allereerst wordt daarom hier ingegaan op de veranderingen in de afgelopen decennia. De nadruk ligt hierbij op de agrarisch-structurele ontwikkelingen. Deze bepalen immers de randvoorwaarden voor de positie en het functioneren van de boerin. Tegen deze achtergrond wordt de huidige positie van de boerin op het Nederlandse landbouwbedrijf geschetst. Hierbij komen haar werkzaamheden in gezin, bedrijf en buitenshuis, maar ook de arbeidsverdeling tussen boer en boerin en het aandeel van de boerin in de leiding van het bedrijf aan de orde. De betekenis van het agrarisch bedrijf voor de boerin staat hierbij centraal. Maar ook de keerzijde van de medaille, namelijk de betekenis van de boerin voor het functioneren van het agrarisch gezinsbedrijf, voor de inkomensvorming en voor de bijdrage van de landbouw aan de nationale economie, zal enige aandacht krijgen.

Deze Mededeling is een bewerking van een bijdrage aan het Europese Congres voor agrarische sociologie, gehouden op 24-29 juli 1983 te Boedapest.

2. Veranderingen in de sociale en economische omgeving van de Nederlandse boerin in de afgelopen 20 a 30 jaar

2.1 De veranderingen in het agrarisch gezin

De ontwikkelingen in het agrarisch gezin zijn voor een deel gelijk aan die in het niet-agrarisch gezin. Voor een ander deel zijn zij echter specifiek. Alleen deze specifieke ontwikkelingen worden hier behandeld.

Bij de ontwikkeling tot het huidige agrarisch gezin en bedrijf kan globaal onderscheid worden gemaakt tussen de gebieden waar ook vroeger het grootste deel van de arbeid door gezinsleden werd verricht en gebieden met veelal grotere bedrijven, waar betaalde arbeid door niet-gezinsleden in grotere getale voorkwam en het aandeel van gezinsleden relatief gering was.

In de eerstgenoemde gebieden heeft zich - schematisch gezien - het patriarchale, open en grote gezin - of wellicht beter huishouden - ontwikkeld tot een meer egalitair, gesloten en kleiner gezin (Kooy, 1981). De betrokkenheid van de gezinsleden bij het bedrijf verminderde. Vroeger werkten alle of de meeste kinderen kortere of langere tijd mee in het ouderlijk bedrijf; de dochters verrichtten bovendien een aanzienlijke hoeveelheid huishoudelijke arbeid. Door de toegenomen opleidings- en arbeidsmogelijkheden buiten het bedrijf alsmede door de afnemende arbeidsbehoefte op het bedrijf aanvaarden steeds meer kinderen een werkring buiten het ouderlijk bedrijf. Het ouderlijk bedrijf staat hierdoor in mindere mate in de aandacht van de gezinsleden. Men is niet meer zoals vroeger op elkaar aangewezen. De eenheid in belangen en interesses is doorbroken. Door toenemende contacten buiten het agrarische milieu drongen nieuwe, veelal uit de stedelijke sfeer afkomstige cultuurelementen m.b.t. gedrag, vrije tijd en consumptie door tot het agrarisch gezin.

Dit vergroot de kansen op tegenstellingen tussen de belangen van het gezin en die van het bedrijf. Bij beiden is er een tendentie tot verhoging van de uitgaven. Vooral de boerin zal zich hierbij als moeder, echtgenote en partner in het bedrijf meestal in een moeilijke positie voelen.

Verder heeft het agrarisch gezin in deze gebieden een aantal functies afgestoten, zoals met name de zorg voor de oudergeneratie en voor de niet gehuwde broers en zusters. Electricische apparaten e.d. brachten een aanzienlijke taakverlichting. Hier staan echter nieuwe functies of "eisen" tegenover, zoals de gezelligheid in huis, meer aandacht voor de maaltijden en de inrichting van huis, kamer en keuken. Ook de emotionele verzorgingsfunctie van het gezin komt sterker naar voren. Voor de boerin betekent dit, dat de huishoudelijke arbeid lichamelijk weliswaar minder zwaar is geworden, maar er geestelijk niet gemakkelijker op lijkt te zijn geworden.

In gebieden met vroeger veel betaalde arbeidskrachten hebben zich, met name op de grotere bedrijven, voor een deel andere ontwikkelingen voorgedaan, zij het in de meeste gevallen met het gezinsbedrijf als eindresultaat. De gezinnen waren er vroeger veelal al kleiner, terwijl meer zoons en dochters een niet-agrarische opleiding volgden. De levensstijl was over het algemeen meer "burgelijk". De boerin werkte niet of nauwelijks mee in het bedrijf. Voor het huishouden had zij veelal betaalde hulp. De boer was soms meer bedrijfsleider dan arbeider.

Het aantal landarbeiders is aanzienlijk verminderd en het aantal bedrijven zonder of met slechts één betaalde arbeidskracht is sterk toegenomen. De meeste bedrijven zijn een gezinsbedrijf geworden. In de huishouding verdwenen de dienstboden, een ontwikkeling die zich overigens ook in meer "burgelijke" milieus heeft voorgedaan.

Momenteel zijn bovengenoemde verschillen tussen beide gebieden voor een groot deel verdwenen. Wellicht heeft de ontwikkelingsgang nog steeds enige invloed. In de eerstgenoemde gebieden is het gezinsbedrijf van karakter veranderd, in de andere is het gezinsbedrijf meer naar voren gekomen.

2.2 De veranderingen in de plattelandssamenleving 2

In de meeste plattelandsgebieden is de niet-agrarische bevolking sterk toegenomen (Hofstee, 1962). De plattelandsbefolking kwam door de industrialisatie en de uitbreiding van het forensisme, maar ook door de intensivering van het verkeer en van de communicatiemiddelen, met name de televisie, in nauwere aanraking met de meer dynamische en meer gedifferentieerde stedelijke levenssfeer. Hierdoor werd het cultuurpatroon van de plattelandssamenleving diepgaand beïnvloed.

De toeneming van de niet-agrarische bevolking en de vermindering van de boerenbevolking hebben geleid tot fundamentele veranderingen in de samenstelling van de plattelandsbefolking en in de positie van de agrarische bevolking. Het verlies aan invloed en betekenis in de plattelandssamenleving, de toegenomen contacten met de niet-agrarische bevolking kan bij de boerenbevolking aanleiding hebben gegeven tot problemen. Bij het opvangen en verwerken van deze problemen zal de boerin een belangrijk aandeel hebben gehad.

Verder kan er nog op worden gewezen, dat het dorp en de buurt niet meer voor iedereen in de plattelandssamenleving het werk- en leefklimaat vormen. Velen vinden werk en ontspanning buiten het dorp; de jeugd volgt onderwijs in de stad. Allerlei gespecialiseerde instellingen als gezins- en bejaardenzorg en wijkverpleging hebben veel functies van de buurt en van het gezin overgenomen. Ook het verenigingsleven ondergaat de invloed van de veranderingen in het platteland. Enerzijds heeft het aan betekenis ingeboet, anderzijds is het belang ervan groter geworden. Een en ander zal ook de boerin niet ongemoeid hebben gelaten.

2.3 De structurele ontwikkelingen in de landbouw ?

De belangrijkste veranderingen in de structuur van de landbouw zijn wel de vermindering van het aantal arbeidskrachten en bedrijven, de toeneming van het aantal z.g. eenmansbedrijven, de vergroting en specialisering van de bedrijven, de intensivering van het grondgebruik, de uitbreiding van de veestapel, in het bijzonder in de intensieve veehouderij, het toenemend gebruik van kunstmest, krachtvoer en gewasbeschermingsmiddelen, de verhoging van het mechanisatieniveau, de vernieuwing en modernisering van bedrijfsgebouwen en -installaties en de verbetering van de cultuurtechnische produktieomstandigheden (verkaveling, waterbeheersing en bereikbaarheid bedrijfsgebouwen en kavels) en de toenemende integratie in de markt (Bauwens en Loeffen, 1981).

Deze ontwikkelingen als gevolg van de economische groei, de technische ontwikkeling en de sociale verandering enerzijds en van de relatief beperkte afzetmogelijkheden voor agrarische producten anderzijds, zijn nog steeds aan de gang, zij het in het algemeen in een lager tempo. Bovendien moet rekening worden gehouden met verdere ontwikkelingen in biologisch en technisch opzicht.

De agrarisch-structurele ontwikkelingen hebben tot belangrijke resultaten geleid: de sterke toeneming van de arbeidsproductiviteit, de bijdrage aan de economische groei, het veiligstellen van de voorziening met agrarische producten tegen redelijke prijzen, de bijdrage aan de betalingsbalans, de grotere beroepskeuzevrijheid en het verdwijnen van de zware lichamelijke arbeid in het agrarisch milieu. Ook het inkomen in de landbouw kon aanvankelijk de stijging van het niet-agrarische inkomen volgen.

In de loop van de jaren zeventig komen de nadelen meer naar voren: de gemiddeld ongunstige inkomenssituatie en de grote inkomensverschillen in de agrarische sector, de produktie van overschotten, de problemen m.b.t. de financiering van de bedrijfsoverneming en van de bedrijfsaanpassing, het verlies aan werkgelegenheid, de nadelige invloed op natuur en landschap en - last but not least - de zwaardere belasting van de boerin.

Deze nadelen worden door de diverse agrarische en niet-agrarische groeperingen verschillend beoordeeld, afhankelijk van de maatschappelijke en politieke uitgangspunten en doelstellingen. Zij vormen in ieder geval een belangrijk onderdeel van de discussie over de functies van de landbouw en over de wenselijkheid van en mogelijkheden tot veranderingen in het landbouwbeleid.

3. De agrarisch-structurele ontwikkelingen en de boerin

De vermindering van het aantal arbeidskrachten - meewerkende kinderen en landarbeiders - en de vergroting van de produktie per bedrijf, de intensieve contacten met de markt, de verhoging van het mechanisatieniveau en de specialisatie zijn wel de voor de boerin belangrijkste aspecten van de structurele ontwikkelingen in de landbouw. De vermindering van het aantal arbeidskrachten kon worden opgevangen door de mechanisatie en specialisatie, door het inschakelen van loonwerker en bedrijfsverzorger, door langer werken van de boer en door het vaker en langer werken van de boerin.

Op ruim de helft van de agrarische bedrijven werkt de vrouw regelmatig mee; haar aandeel in het arbeidsvolume bedraagt ongeveer 17% (Landbouw-Economisch Bericht 1980, idem 1981). Vaak is zij naast het bedrijfshoofd de enige arbeidskracht. Haar arbeid is derhalve belangrijk voor het functioneren van het individuele bedrijf en voor de landbouw als geheel. Dit blijkt ook uit haar bijdrage aan de inkomensvorming op de bedrijven. Deze varieert de afgelopen jaren tussen 15 en 20 procent van het totale gezinsinkomen uit het bedrijf, afhankelijk van de variatie in de totale bedrijfsresultaten (Aukema en Overgaauw, 1983).

Er zijn verschillen naar gezinssituatie, leeftijd van de boerin, aanwezigheid van een opvolger, bedrijfsomvang en -type en naar gebied. Bij de regionale verschillen spelen verschillen in agrarisch-structurele en sociaal-culturele factoren, zoals traditie en denkbeelden over het meewerken van de boerin, een rol.

Door de mechanisering kon de boer, geholpen door de loonwerker meer werk verzetten. Er bleef echter op het veelal vergrote bedrijf, zeker wanneer er geen andere arbeidskrachten aanwezig waren, nog genoeg werk voor de boerin over. Bovendien neemt het aantal - voornamelijk jonge - boerinnen, dat gemechaniseerde werkzaamheden verricht of de boer hierbij helpt, toe. In sommige bedrijfstakken - met name in de intensieve veehouderij - leidde de modernisering van de bedrijfsinrichting, tot een toename van de werkzaamheden van de boerin.

De verhoging van de bedrijfsomvang en in het bijzonder de mechanisering en de modernisering van de bedrijfsinrichting hebben nog in een ander opzicht gevolgen gehad voor de boerin. Voor het realiseren van deze veranderingen, veelal in een snel tempo en meerdere malen, moesten dikwijls moeilijke beslissingen worden genomen, in het bijzonder wat de investeringen en de hiermee samenhangende financiering betreft. Mede op basis van vroeger onderzoek mag worden aangenomen, dat de boerin hierbij over het algemeen intensief werd geraadpleegd (Bauwens e.a., 1963; Bauwens en Heunks, 1963). Zij zal derhalve ook haar aandeel hebben gehad in de verantwoordelijkheid en de ermee gepaard gaande druk. Ook al zal de boer gezien de beslissingsstructuur in het bedrijf de uiteinde-

lijke beslissing nemen, dan nog is het de boerin, die als goede echtgenote de spanningen behoort op te vangen.

Ook met andere gevolgen van de structurele ontwikkelingen wordt de boerin geconfronteerd, zoals de ongunstige inkomenssituatie, de sterkere gebondenheid aan het bedrijf en het afstoten van bedrijfstakken, die haar interesseerden. Een aantal boerinnen zal verder te maken hebben gehad met een echtgenoot, die als bedrijfs-hoofd de vergroting en aanpassing van zijn bedrijf niet of slechts met moeite aankon. Tenslotte zullen de discussies over de nadelige gevolgen van de landbouw voor natuur, landschap en milieu een aantal boerinnen niet onberoerd hebben gelaten.

De recente veranderingen in de landbouw hebben vergaande consequenties voor de economische en sociale positie van de boerin. Naar mag worden aangenomen is - in combinatie met de veranderingen in het gezin en in de plattelandssamenleving - haar taak zwaarder en haar positie moeilijker geworden. Daarbij heeft zij bovendien een belangrijke bijdrage geleverd bij de aanpassing van de landbouw aan de veranderde omstandigheden. Dit is niet alleen belangrijk voor de betreffende bedrijven, waarvan voortzetting zonder haar bijdrage niet mogelijk zou zijn geweest, maar ook voor de landbouw als geheel en voor de nationale economie. De landbouw zou met nog grotere problemen zijn geconfronteerd, het voedselpakket minder goedkoop en de bijdrage aan het exportsaldo geringer zijn geweest zonder de bijdrage van de boerin.

In hoeverre de hierbij geleverde inspanningen en gebrachte offers deze bijdrage waard waren is een andere vraag. Een vraag overigens, die vooral door de boerinnen zelf moet worden beantwoord.

4. De huidige positie van de Nederlandse boerin

De Nederlandse boerin heeft gemiddeld slechts 3 uur per dag voor vrijtijdsactiviteiten. Haar eerste en veelal meest belangrijk geachte taak ligt binnen het gezin; ze moet een goede echtgenote, moeder en huisvrouw zijn. Daarnaast wordt van haar ook een bijdrage op het bedrijf verwacht. De nauwe verwevenheid tussen gezin en bedrijf, zo kenmerkend voor het agrarisch gezinsbedrijf, maakt de kans groot dat de boerin op hetzelfde moment opgeëist wordt door een taak in de huishouding en in het bedrijf. Daarbij gaan de eisen van het bedrijf meestal voor die van het gezin. Naast haar bedrijfs- en gezinstak heeft een beperkt aantal boerinnen een derde taak nl. een betaalde baan buitenshuis, meestal een part-time functie.

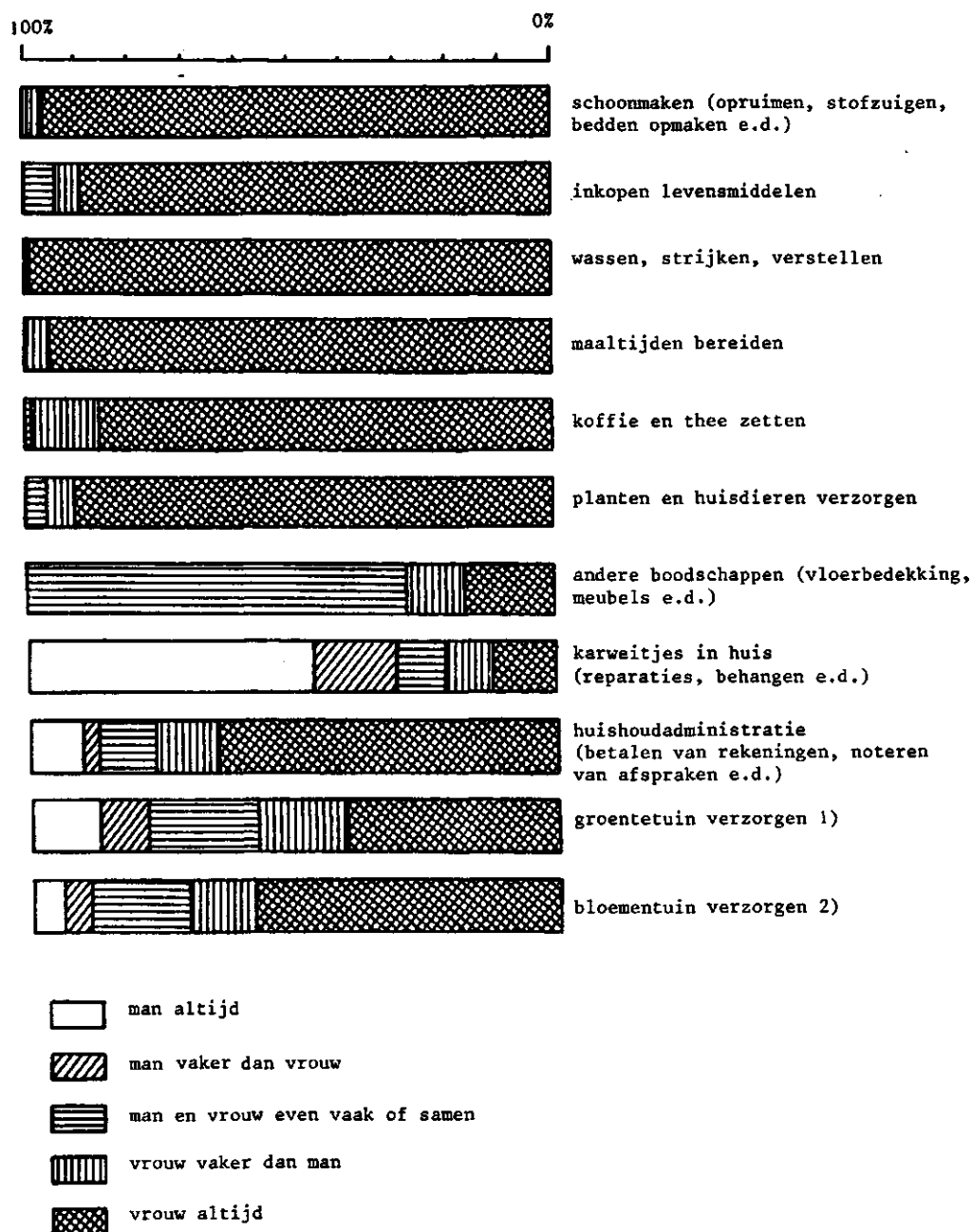
4.1 Huishoudelijke arbeid

Het huishoudelijk werk en de verzorging van de kinderen komen bijna geheel voor rekening van de boerin. Zij besteedt hieraan gemiddeld 49 uur per week en ontvangt daarbij 1 uur en 50 minuten hulp van anderen zoals haar dochter, moeder of een betaalde arbeidskracht. Op de vraag of en zo ja wie huishoudelijke hulp verleent noemt geen der boerinnen haar echtgenoot. Zijn bijdrage aan het huishoudelijk werk en aan het verzorgen van de kinderen is dan ook veelal minimaal. Hij assisteert in de tuin, doet de karweitjes in huis, gaat mee bij het doen van grote aankopen, vergezelt de kinderen bij hun vrijetijdsactiviteiten, gaat naar ouderavonden en praat met c.q. straft ze wanneer dat nodig is. Het dagelijkse huishoudelijk werk laat hij veelal aan zijn vrouw over (zie figuur 4.1 en 4.2).

Een op de acht boerinnen zou graag zien dat haar man meer huishoudelijk werk zou verrichten; maar geen van allen verwacht dat dit in de komende jaren zal gebeuren. De bijdrage van hun man aan de verzorging en -opvoeding van de kinderen stelt echter 1/3 deel van de boerinnen teleur. Ook hier zijn de toekomstverwachtingen evenwel niet hoog gespannen: slechts 9% verwacht dan hun man in de toekomst meer tijd aan de kinderen zal besteden. Hoe beoordelen de boerinnen hun eigen situatie in deze? Minder tijd aan het huishoudelijk werk besteden zou 1 op de 10 vrouwen graag willen;

- 1) De gegevens in deze paragraaf zijn resultaten van een recent gehouden landelijke enquête onder een representatieve steekproef van 446 boerinnen op gezinsbedrijven, waarover gerapporteerd wordt in LEI-publikatie 2.168 "Boerinnen en Tuindersvrouwen in Nederland".

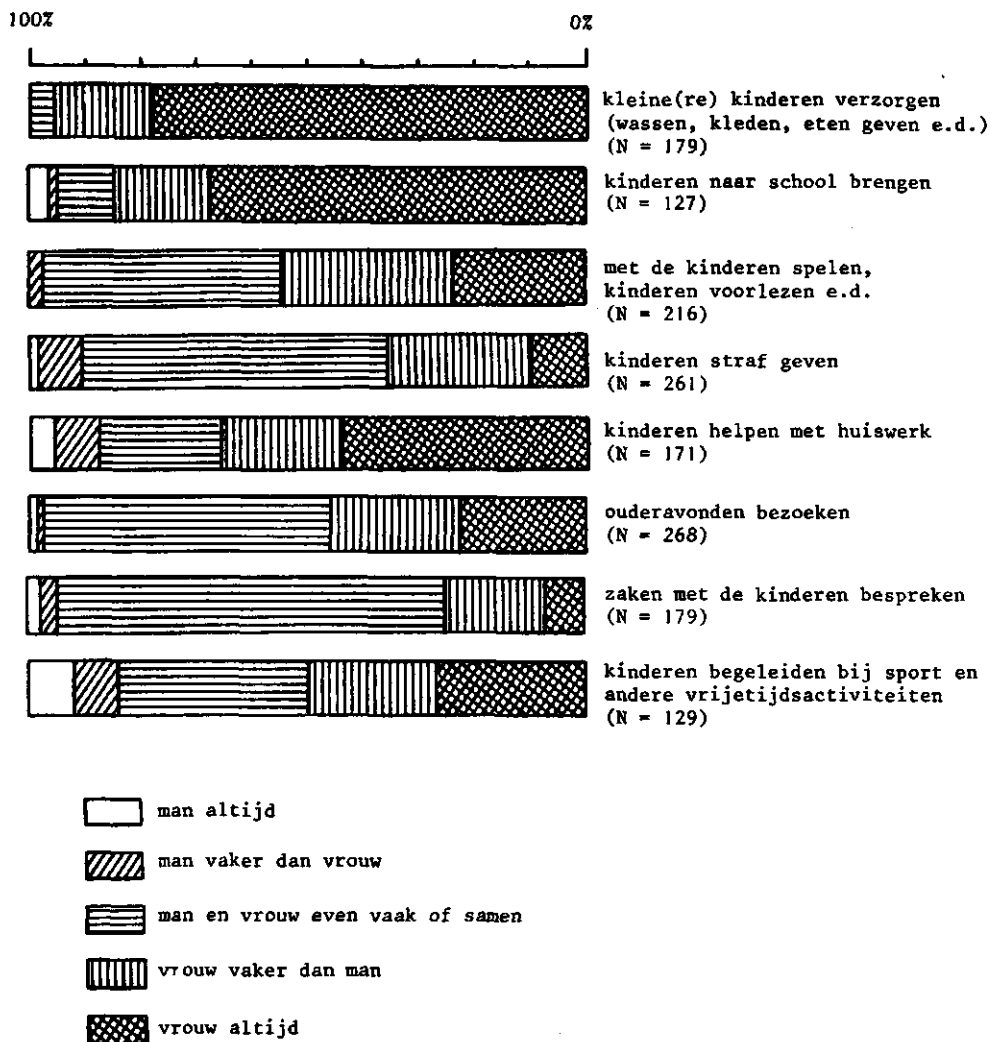
Figuur 4.1 Taakverdeling man-vrouw in het huishoudelijk werk (in procenten)

1) Exclusief respondenten (25% van het totaal aantal) zonder groentetuin.

2) Exclusief respondenten (10% van het totaal aantal) zonder bloementuin.

Figuur 4.2 Taakverdeling man-vrouw in de kinderverzorging en -opvoeding
(in procenten)

1 op de 5 zou er graag meer tijd voor willen hebben. Door hun werkzaamheden in het bedrijf komen zij waarschijnlijk niet toe aan meer dan het hoogst noodzakelijke huishoudelijk werk. Ook aan hun kinderen zou 28% graag meer tijd willen besteden, maar slechts 10% denkt dat in de toekomst te realiseren.

De geringe deelname van de man aan het huishoudelijk werk, betekent niet dat de gezinsbeslissingen voornamelijk genomen worden door degene die het werk doet, met andere woorden de vrouw. Gewoonlijk nemen man en vrouw de beslissingen samen. Alleen de beslissing over de hoeveelheid geld die besteed wordt aan de huishouding, neemt in de regel de vrouw.

De arbeidsdeling binnen het agrarisch gezin is nog erg traditioneel. Het huis is nog steeds het "echte vrouwen terrein", de plaats waar de boerin haar rol als moeder en huisvrouw vervult. Een gelijke taakverdeling tussen man en vrouw in de huishouding lijkt nog ver weg te zijn.

4.2 Betaalde baan buitenshuis

Ondanks de toename in de afgelopen decennia, hebben in vergelijking met andere EEG-landen weinig getrouwde vrouwen in Nederland een baan buitenshuis nl. rond 25% (Bruyn-Hundt, 1980).

Gezien het reeds dubbele takenpakket van de boerin - huishouding en bedrijf - zal het geen verbazing wekken dat het percentage boerinnen met een baan buitenshuis maar 5% bedraagt. Evenals bij andere getrouwde vrouwen met een baan buitenshuis, is het belangrijkste motief, het financiële. Vooral wanneer het bedrijf net overgenomen is en in een ontwikkelingsfase verkeert, is het door de vrouw verdiende geld zeer welkom.

De meeste vrouwen hebben echter geen baan en verwachten die ook niet in de komende jaren te krijgen. Zouden ze wel een baan buitenshuis willen? Ja, zegt veertien procent. Door drukke werkzaamheden in huishouding en bedrijf zal het - ook voor de toekomst - een onvervulde wens blijven.

4.3 Bedrijfsarbeid

Naast haar rol van huisvrouw en moeder vervult elke boerin de rol van arbeidster op het agrarische bedrijf. De grenzen tussen deze beide arbeidsterreinen zijn veelal vloeiend en dikwijls doet ze meer dingen tegelijk. Zo kan het naar school brengen van kinderen bijvoorbeeld gecombineerd worden met het halen van een onderdeel van de trekker òf kan tijdens het werken in het bedrijf tegelijkertijd een oogje op de kinderen gehouden worden.

In vergelijking met de gehuwde vrouw die een baan buitenshuis heeft, heeft de boerin enerzijds het voordeel dat ze haar tijd relatief vrij in kan delen, anderzijds het nadeel dat haar inzet op het bedrijf onbegrensd is. Vooral wanneer het druk is op het bedrijf, blijft het huishoudelijk werk meestal liggen. Ruim twee

derdedeel van de bij ons onderzoek betrokken vrouwen zegt dat het werk op het bedrijf voor het huishoudelijk werk gaat.

De arbeid, die de vrouw op het bedrijf verricht is zeer gevarieerd en beperkt zich geenszins tot één aspect van het bedrijfsgebeuren. Het werk op het bedrijf kan verdeeld worden in twee groepen, te weten werk voor het bedrijf en werk in het bedrijf. Werkzaamheden in het bedrijf worden in de bedrijfsgebouwen (stal, schuur, kas) en op het land verricht. Werkzaamheden voor het bedrijf hebben voornamelijk in de woning plaats, maar vloeien voort uit de aanwezigheid van een bedrijf aan huis en worden ten behoeve van dat bedrijf verricht. Omdat deze werkzaamheden voor het bedrijf zich relatief gemakkelijk laten combineren met de huishoudelijke arbeid, worden ze vaak niet als bedrijfswerk gezien. In het hierna volgende zal eerst worden ingegaan op het werk voor het bedrijf en vervolgens op het werk in het bedrijf.

4.3.1 De arbeid voor het bedrijf

Iedere boerin participeert meer of minder in de werkzaamheden voor het bedrijf. Gemiddeld besteedt zij hier ruim $3\frac{1}{2}$ uur per week aan doch de variatie is groot: het minimum ligt op $\frac{1}{2}$ uur en het maximum op 25 uur per week. Deze grote variatie valt vooral toe te schrijven aan het al dan niet verrichten van de bedrijfsadministratie en van verkoop van eigen produkten (eieren, kaas, tomaten, e.d.) aan huis.

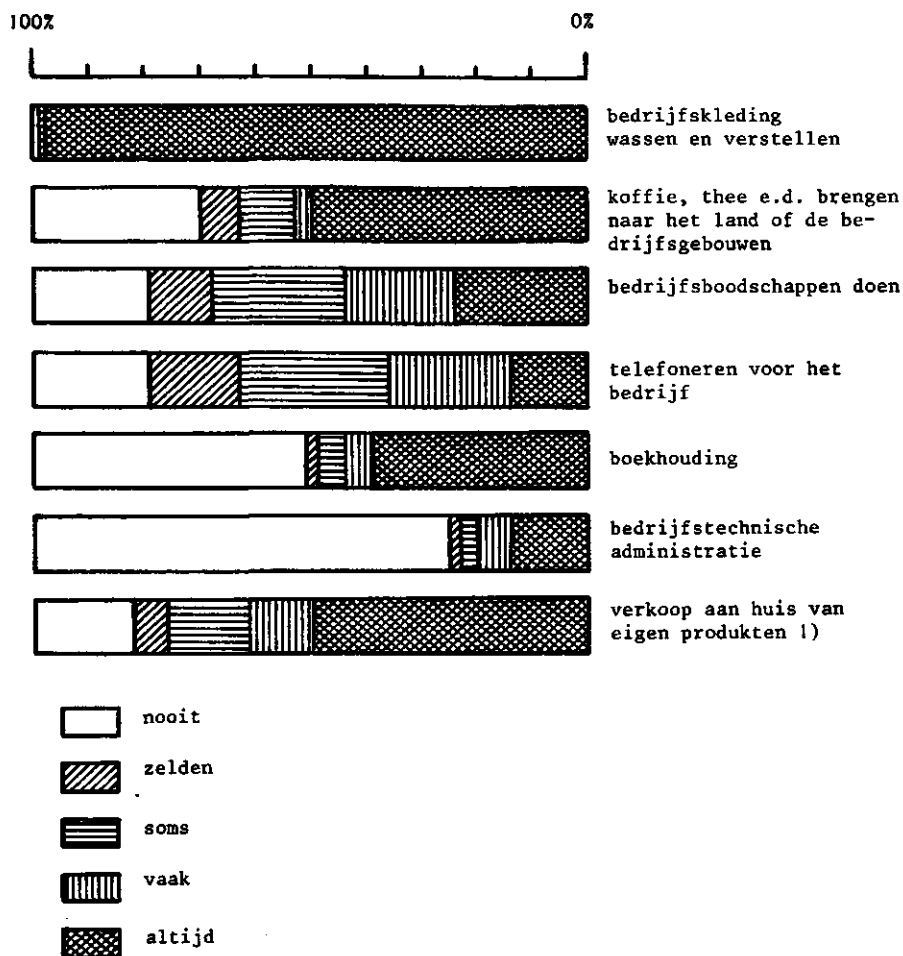
Daarnaast is er een aantal werkzaamheden dat nagenoeg voor elk bedrijf verricht moeten worden. Figuur 4.3 geeft een overzicht van de 7 onderscheiden werkzaamheden en de mate van participatie van de vrouw hierin. De participatiegraad blijkt vooral hoog te zijn wanneer de betreffende werkzaamheid goed te combineren is met huishoudelijk werk. Maar ook bij een minder goed te combineren activiteit als de bedrijfsboekhouding is de participatiegraad relatief hoog: 39% van de boerinnen verricht deze altijd. Vooral de vrouwen die een hoger opleidingsniveau hebben én in het bedrijf werken blijken hierin te participeren.

Door de boerin wordt dus aardig wat - veelal niet tot de bedrijfsarbeid gerekende - arbeid voor het bedrijf verricht. De meeste vrouwen hebben hier vrede mee; slechts 8% zou deze arbeid graag gereduceerd willen zien.

4.3.2 De arbeid in het bedrijf

Verrichten alle vrouwen wel in meer of mindere mate arbeid voor het bedrijf, aan de arbeid in het bedrijf neemt 12% van de boerinnen niet deel. Van de vrouwen die hierin niet participeren, heeft het merendeel dit voorheen gedurende een groot aantal jaren wel gedaan. Het niet meer nodig zijn, een slechte gezondheid en drukke werkzaamheden in de huishouding zijn belangrijke redenen om met het werken in het bedrijf te stoppen. Een aantal vrouwen mist hun vroegere werk, maar slechts 5% denkt echter in de toekomst opnieuw in het bedrijf te gaan werken.

Figuur 4.3 Participatiegraad van de boerin in de werkzaamheden voor het bedrijf (in procenten)

- 1) Exclusief respondenten (82% van het totaal aantal) die geen produkten aan huis verkopen.

De vrouwen die wel in het bedrijf werken verzetten heel wat werk. Gemiddeld werken zij 22 uur per week in het bedrijf. Natuurlijk varieert het aantal uren per week sterk: het minimum ligt op 1 uur maar er zijn ook vrouwen die meer dan 60 uur per week maken. Bovendien varieert het ook per seizoen. Vrouwen participeren vooral in werkzaamheden die in het verlengde van de huishoudelijke arbeid liggen (verzorgen levende have, schoonmaken) én in het "handwerk". Haar aandeel in machinaal werk is veel geringer. Vooral in voorbereidingsactiviteiten als slepen, ploegen, frezen en bemesten van de grond is ze een opvallende afwezige (figuur 4.4).

Toch moet de participatie van de vrouw in het machinale werk niet onderschat worden. Zo neemt b.v. 57% van de vrouwen op de bedrijven met melkvee deel aan het melken, 18% aan het zaaien, poten e.d. en 31% aan het transporteren van de oogst naar de schuur in de akkerbouw.

In vergelijking met 15 à 20 jaar geleden toen een vrouw op een landbouwmachine een uitzondering en rariteit was, zijn deze uitkomsten toch zeer opvallend. Het traditionele mannenwerk begint ook vrouwenwerk te worden. Het traditionele vrouwenwerk is ook vrouwenwerk gebleven.

Gezien het feit dat de in het bedrijf werkende boerinnen gemiddeld 22 uur per week hiermee bezig zijn, is het niet verwonderlijk dat 26% zegt het eigenlijk graag wat rustig aan te willen doen. Te weinig tijd voor zichzelf, de huishouding en de kinderen vormen de belangrijkste redenen voor deze wens.

Het zijn vooral de oudere boerinnen die deze wens daadwerkelijk denken te kunnen realiseren in de toekomst omdat óf het bedrijf verkleind c.q. opgeheven wordt óf de opvolger mee gaat werken. Voor de jongere vrouwen is het veelal echter een wens zonder realisatiemogelijkheden.

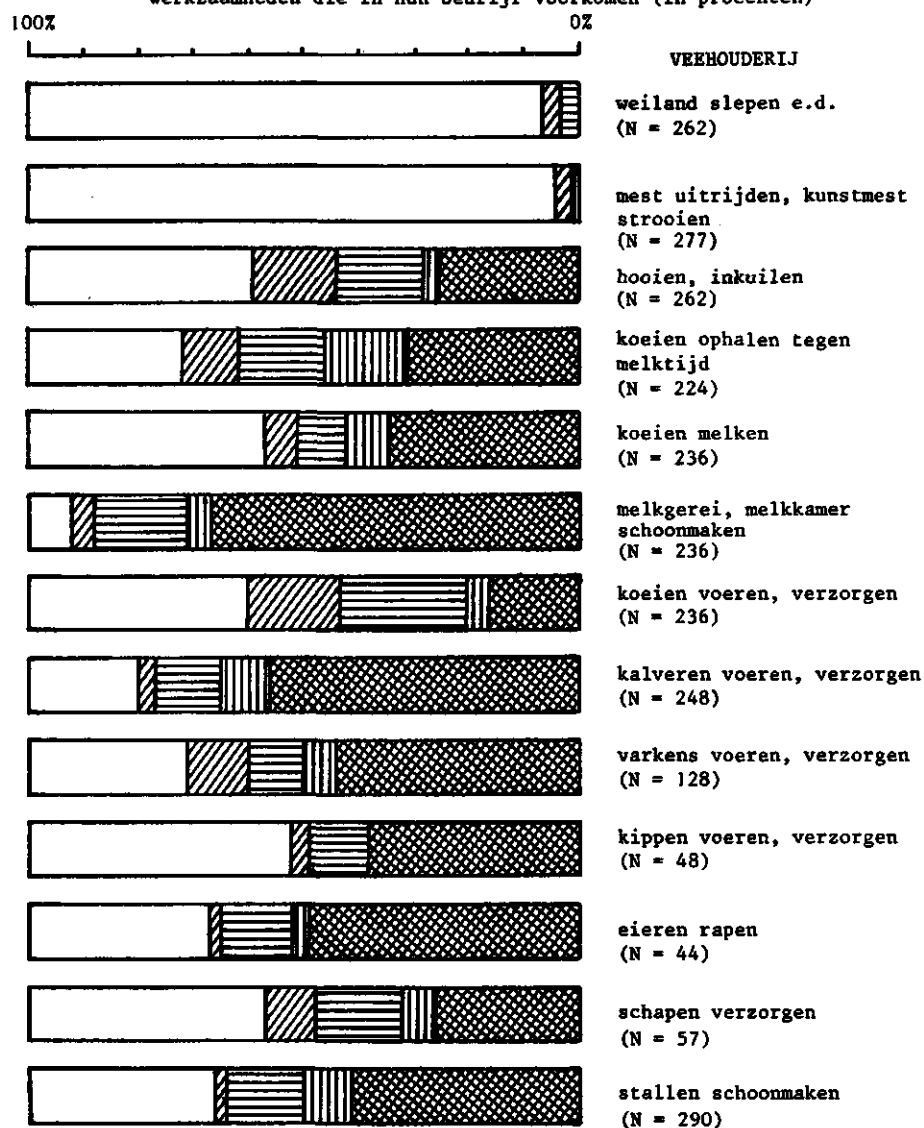
4.3.3 De beslissingen t.a.v. het bedrijf

Wat betekenen al die uren werk van de boerin op het bedrijf nu voor haar beslissingsbevoegdheid t.a.v. bedrijfsaangelegenheden? De overgrote meerderheid (95%) van de boerinnen wordt door haar man wel in de besluitvorming over belangrijke beslissingen betrokken, maar de uiteindelijke beslissingen neemt in de regel de boer (figuur 4.5).

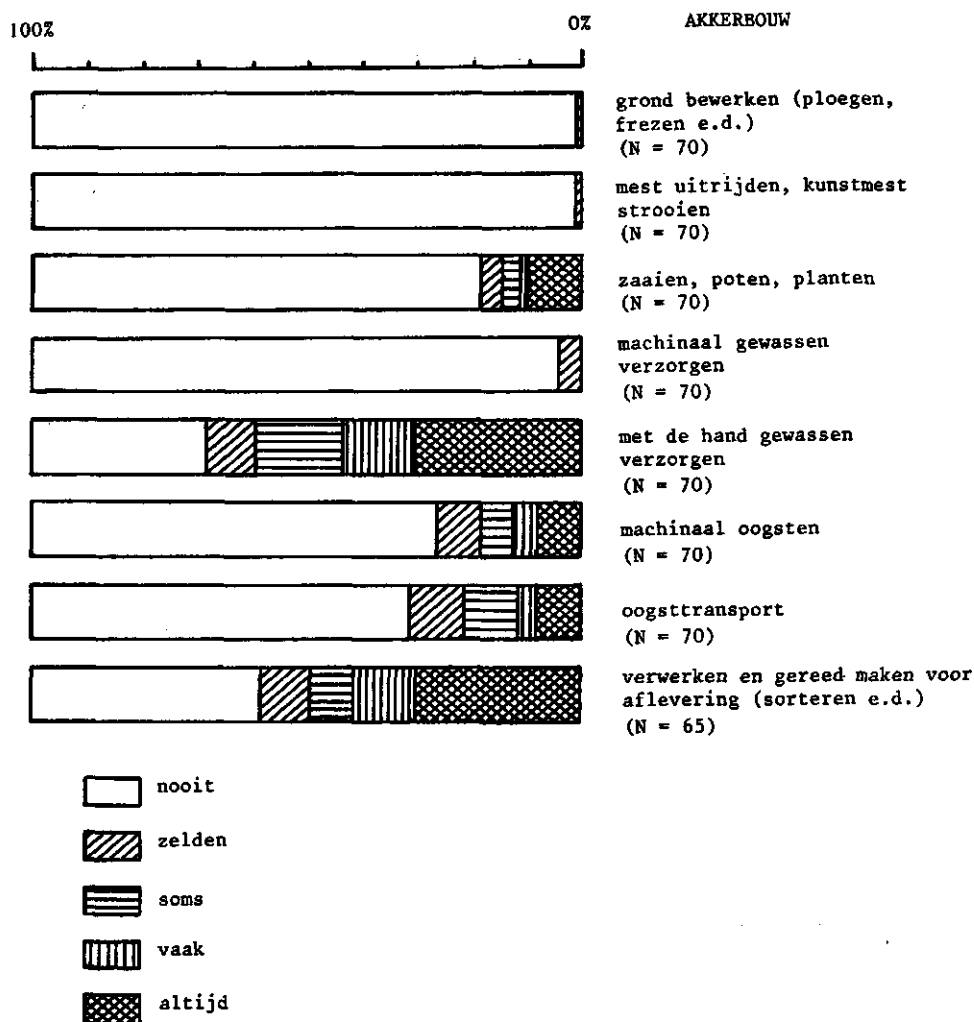
Alleen wanneer het beslissingen over grote investeringen betreft is de participatie in de uiteindelijke beslissing relatief groot. Dat de uiteindelijke beslissingen door de vrouw genomen worden komt slechts zeer zelden voor, behalve wanneer het om al dan niet verkopen van eigen produkten aan huis gaat. Dit is niet verwonderlijk want de boerin is degene die ze uiteindelijk moet verkopen.

Ondanks deze geringe uiteindelijke beslissingsbevoegdheid zegt maar 6% van de boerinnen, vooral behorend tot de jongere generatie, dat ze graag meer te zeggen zouden willen hebben. De toekomstverwachtingen hieromtrent zijn echter ook niet hoog gespannen: 4% denkt in de toekomst meer te gaan meebeslissen en 6% denkt dat het zelfs nog minder zal gaan worden.

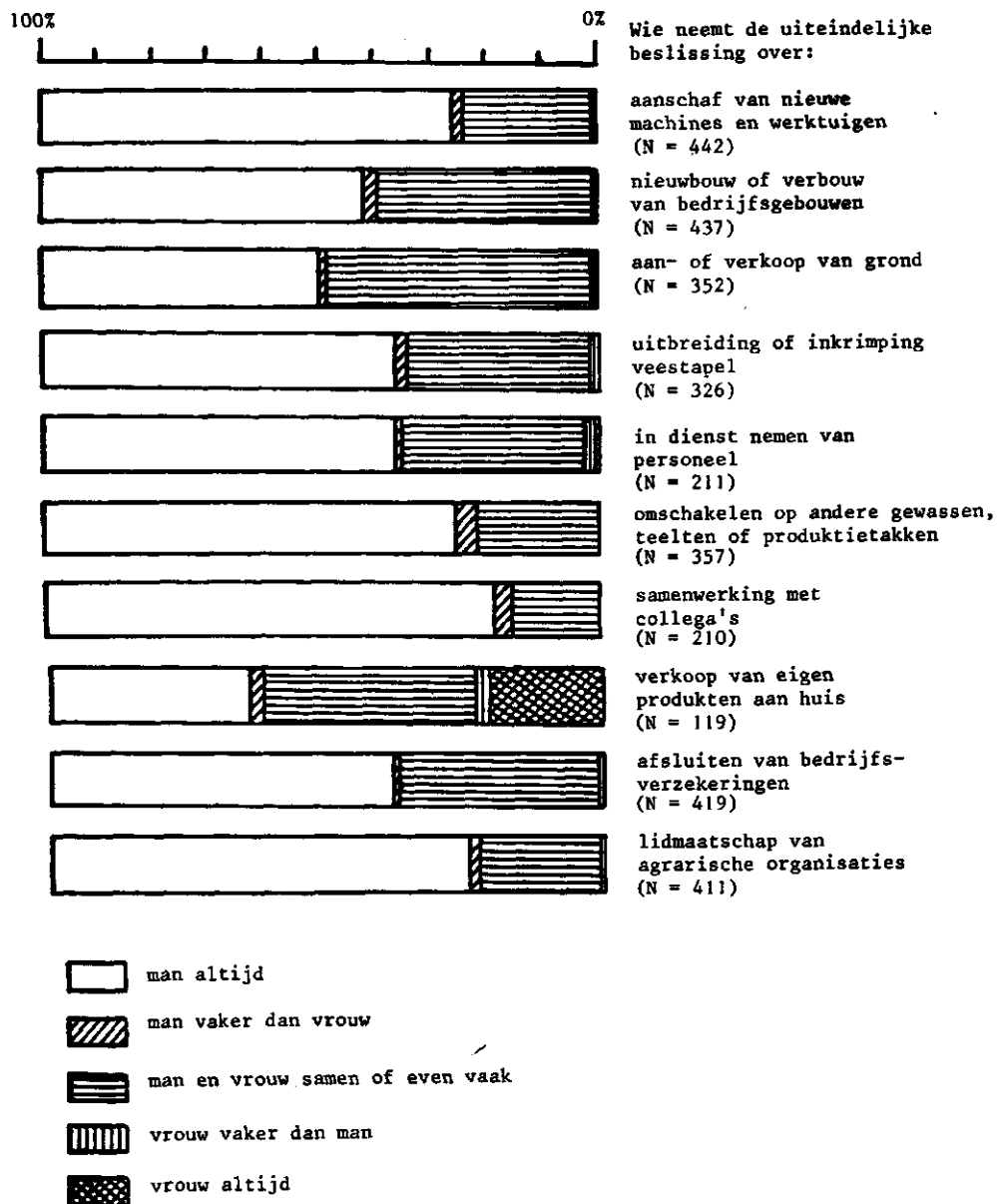
Figuur 4.4 Participatiegraad van de in het bedrijf werkende boerin in de werkzaamheden die in hun bedrijf voorkomen (in procenten)

Figuur 4.4 (1e vervolg)

Figuur 4.5 Beslissingsstructuur tussen man en vrouw over bedrijfsaangelegenheden (in procenten)

5. De toekomstige positie van de Nederlandse boerin

5.1 De sociale omgeving: gezin en samenleving

Het agrarisch gezin wijkt over het algemeen, behoudens de kenmerken voortvloeiend uit de aanwezigheid van een bedrijf, niet veel meer af van het niet-agrarisch gezin. Wanneer de boerin, als huismoeder, met problemen te maken krijgt, zijn dit de problemen van de doorsnee huismoeder. Wel kan zij moeilijkheden ondervinden in haar gecombineerde taken in huishouding en bedrijf. Verlichting van haar taak als moeder en huisvrouw is - gezien de in de vorige paragraaf geschetste toekomstverwachtingen van de boerinnen zelf - niet te verwachten.

De plattelandssamenleving lijkt zich in mentaal opzicht te hebben aangepast aan de stedelijke samenleving. We mogen aannemen, dat zij mogelijke verdere ontwikkelingen vrij direct zal volgen. Dit betekent niet dat er zich geen ontwikkelingen, van belang voor de boerin, kunnen voordoen. De agrarische bevolking zal verder afnemen en kan daardoor en door de groei van de niet-agrarische bevolking nog meer in een minderheidspositie komen. Van betekenis is ook de verdere vermindering van het aantal beroepsgenoten, met wie contacten kunnen worden onderhouden en gezamenlijk acties kunnen worden ondernomen.

Wel zou het streven naar emancipatie van de vrouw gevolgen kunnen hebben. Dit streven zal, naar mag worden aangenomen, de komende jaren de opvattingen, aspiraties en het gedragspatroon van de boerin sterker gaan beïnvloeden. Dit zal ook haar dubbelrol in gezin en bedrijf niet ongemoeid laten, hetgeen van betekenis kan zijn voor de agrarisch-structurele ontwikkelingen en voor de positie van het gezinsbedrijf. Twee aspecten kunnen daarbij op de voorgrond staan: het streven naar meer inspraak en gelijkberechtiging in het bedrijf en de wens tot het vervullen van een baan buitenshuis. Vooral deze ontwikkelingen kunnen, in samenhang met de agrarisch-structurele ontwikkelingen, de positie van de boerin en het gezinsbedrijf in de komende jaren bepalen.

5.2 De economische omgeving: de agrarisch-structurele ontwikkelingstendenties

De vermindering van het aantal arbeidskrachten en bedrijven alsmede de vergroting en modernisering van de bedrijven zullen zich, zij het in een lager tempo, verder voortzetten. De prijzen van landbouwprodukten zullen niet zo sterk stijgen dat meer niet-gezinsarbeidskrachten kunnen worden betaald en de arbeid van de boerin kan worden gemist.

De betekenis van de structurele ontwikkelingen voor de bijdrage van de boerin in de werkzaamheden en in de inkomensvorming is moeilijk te kwantificeren. Door de modernisering van de bedrijfsinrichting, met name de overgang op tankmelken en de ligboxenstal in de melkveehouderij en het meer inschakelen van loonwerker en bedrijfsverzorger zou de bijdrage van de boerin kunnen verminderen. Bij deze modernisering wordt echter het aantal koeien en daarmee het aantal kalveren uitgebreid, hetgeen weer meer werk voor de boerin met zich meebrengt. Het inschakelen van loonwerker en bedrijfsverzorger is duur, zodat hiervan niet te veel moet worden verwacht.

De komende jaren kan, mede vooral onder invloed van de werkloosheid, het aantal meewerkende kinderen per bedrijf iets toenemen. Dit is echter voornamelijk van betekenis voor de wat oudere boerin. Al met al mag worden aangenomen, dat de bijdrage van de boerin van grote betekenis blijft.

Ook in de komende jaren krijgt de boerin te maken met beslissingen t.a.v. de verdere ontwikkelingen van het bedrijf, in het bijzonder op de z.g. middenbedrijven, ongeveer 40% van het totaal aantal bedrijven. Op deze bedrijven kan momenteel nog wel een bestaan gevonden worden, maar gezien de bedrijfsomvang en de inkomensmogelijkheden is het voortbestaan op langere termijn twijfelachtig. De bedrijfsresultaten zijn namelijk niet toereikend voor de financiering van de aanpassing van het bedrijf aan de technische ontwikkeling en voor een bedrijfsoverneming door één van de kinderen 1).

Op deze bedrijven is het aandeel van de boerin in de werkzaamheden en in de inkomensvorming en haar bijdrage in de besluitvorming van grote betekenis. Dit geldt in het bijzonder voor de rol van de boerin als partner van de boer, als mede-onderneemster. Dit kan een zware belasting voor haar betekenen, zeker in een situatie, waarin er voor het bedrijf veel op het spel staat. Zij is onvoldoende geschoold in technisch, economisch en financieel opzicht, zodat het moeilijk is de draagwijdte van de beslissingen te overzien. Bovendien is haar juridische positie zwak. Gezien de belangen van het gezin kunnen ook rolconflicten optreden.

Voor het voortbestaan van deze bedrijven is de bijdrage van de boerin derhalve van grote betekenis. Bij een op de middenbedrijven gericht beleid zal derhalve ook aandacht moeten worden besteed aan de bijdrage van de boerin. Dit te meer dat dit beleid een, overigens beperkte, bijdrage kan leveren aan het behoud van werkgelegenheid in de landbouw.

Op de bedrijven kleiner dan de middengroep, de kleinste bedrijven, ontbreken dooreengenoemen de mogelijkheden om het voortbestaan op langere termijn veilig te stellen. Het bedrijfsinkomen is soms zelfs ontoereikend voor het levensonderhoud van een gezin.

- 1) De recentelijk ingevoerde z.g. superheffing kan de problemen op melkveehouderijbedrijven belangrijk vergroten.

Veelal gaat het om bedrijven van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger. Toch kan ook op de kleinste bedrijven de bijdrage van de boerin van grote betekenis zijn, in het bijzonder op bedrijven van jonge bedrijfshoofden. Het aanvaarden van een werkkring buiten het bedrijf, met name door de boerin, biedt in beginsel de mogelijkheid om de continuïteit van deze bedrijven veilig te stellen.

Op de grootste bedrijven, waar de continuïteit verzekerd is, is het aandeel van de boerinnen in de werkzaamheden en de inkomensvorming het hoogst, althans op de bedrijven van jonge bedrijfshoofden. Wanneer er een opvolger meewerkt of niet-gezinsarbeidskrachten aanwezig zijn, kan het aandeel van de boerin aanzienlijk geringer zijn.

Belangrijk is, dat de boerin in staat wordt gesteld haar bijdrage in de leiding van het bedrijf te leveren. Aan de beroepskwaliteiten van de boer wordt veel aandacht besteed. In een bedrijf met een wezenlijk aandeel van de boerin in de werkzaamheden en inkomensvorming kan deze aandacht echter niet beperkt blijven tot de boer. De vraag is echter, of de huidige en toekomstige boerin de ruimte zal kunnen vinden om de vereiste kennis en vaardigheden te verwerven. Dit ook gezien de functies van de boerin in gezin en huishouding. Aan een boerin worden dan wel extra veel eisen gesteld: een schaaap met vijf poten?

Het is derhalve van grote betekenis, welke meisjes met een boer willen trouwen. Ook de keuze van de boer is van belang. Zijn de toekomstige boerinnen vooral afgestudeerden van een landbouwschool? Trouwt de boer in de toekomst vooral met meisjes met een agrarisch beroep? Let hij daarbij op de mogelijke financiële inbreng van zijn toekomstige echtgenote? Tegen deze achtergrond is het overigens opmerkelijk dat het aantal boerinnen van niet-agrarische herkomst schijnt toe te nemen.

In het licht van het voorgaande kan men zich hier reeds afvragen, of voor het handhaven van het agrarisch gezinsbedrijf niet te veel wordt gevraagd van boerin, boer en boerengezin. Bij het beantwoorden van deze vraag is vooral het standpunt van de boerin van belang. Voorlopig neemt de boerin op een groot aantal bedrijven een sleutelpositie in. Op zich betekent dit een sterke positie, maar in feite zal haar sociale en economische positie er niet gunstiger op worden. Mogelijkheden om de structuur van het agrarisch bedrijf ingrijpend te veranderen zijn er niet. Wel zijn er, overigens vrij kostbare, mogelijkheden om haar taak enigszins te verlichten, met name door de stimulering van bedrijfsverzorgingsdiensten.

Van grote betekenis zijn de mogelijkheden om het streven naar meer inspraak en zeggenschap en naar meer juridische bevoegdheden van de boerin te realiseren. Hierbij speelt de houding van de boer uiteraard een belangrijke rol. Deze medezeggenschapsbehoefte speelt vooral voor de jongere en toekomstige boerinnen: van de oudere boerinnen wil slechts een enkeling meer mee beslissen over

bedrijfsaangelegenheden. Zij hebben er geen behoefte aan of zij vinden dat zij voldoende invloed hebben.

Het werken buitenshuis zal wel beperkt blijven tot de - nu - jongere boerinnen. Uit het voorgaande blijkt, dat de bijdrage van de boerin op veel bedrijven niet kan worden gemist. Dit zal vooral het geval zijn op de bedrijven van jongere boeren. Maar juist hier kan de belangstelling voor een baan buitenshuis, gezien de algemeen maatschappelijke ontwikkelingen en de bredere beroepskeuze van boerendochters toenemen. Bovendien neemt het aantal boeren met een vrouw van niet-agrarische afkomst toe.

5.3 De boerin "pluri-functioneel"

In het (agrarisch) gezinsbedrijf zullen spanningen in het bedrijf ook doorwerken in het gezin, en omgekeerd. De boerin zal hierbij veelal als buffer en wellicht ook als "kop van jut" functioneren. Verder zal het haar moeilijk vallen haar taken in gezin, huishouden en bedrijf goed te combineren. Veel hangt hierbij ook af van de houding en de hulpvaardigheid van de boer. Maar ook de organisatorische bekwaamheden, handigheden en takt van de boerin zijn zeer belangrijk. Dit neemt niet weg, dat ontwikkeling en ontplooiingsmogelijkheden wel eens in de knel kunnen komen. Bij dit alles zijn uiteraard ook de belangen van de kinderen in het geding.

De boerin kan en zal verder belangstelling hebben voor het verenigingsleven. In een aantal gevallen zal dit moeilijk te combineren zijn met haar functies in gezin, huishouding en bedrijf. Dit kan aanleiding geven tot frustraties bij de betreffende boerinnen. Verder kan het een en ander ongunstige gevolgen hebben voor het functioneren van het verenigingsleven op het platteland, zeker in relatief dun bevolkte gebieden. Voor de agrarische samenleving lijkt het evenmin gunstig wanneer het aandeel van de boerinnen in het verenigingsleven op het platteland minimaal is.

6. Enkele slotopmerkingen

De posities van de boerin binnen het bedrijf is op dit moment niet gelijkwaardig aan die van de boer. De boer is bedrijfshoofd, vertegenwoordigt het bedrijf naar buiten en neemt voornamelijk de bedrijfsbeslissingen. De boerin heeft een part-time baan op het bedrijf en weinig uiteindelijke zeggenschap over dat bedrijf en verricht bijna alle huishoudelijke arbeid.

In de huidige en de te verwachten structurele situatie in de landbouw kan de bijdrage van de boerin in de werkzaamheden in veel gevallen niet worden gemist. Het agrarische gezinsbedrijf kan over het algemeen zonder deze bijdrage niet of nauwelijks functioneren.

Voor de keuzevrijheid en de ontplooiingsmogelijkheden van de boerin kan dit belangrijke consequenties met zich meebrengen. Haar inspiraties en ambities kunnen gericht zijn op gezin, huishouding en/of bedrijf, maar ook op de voortzetting van of het opnieuw opnemen van het beroep, waarvoor zij is opgeleid. In dit geval kan zij voor de noodzaak komen te staan haar eigen aspiraties en ambities op te geven, althans ondergeschikt te maken aan de belangen van het bedrijf, dat overigens de voornaamste inkomensbron is voor het gezin.

De boerin heeft niet, zoals de boer, in haar jeugd voor het boerenberoep gekozen. Tot nu toe gaat men - ook de boerin - er overwegend vanuit, dat zij bij het huwelijk automatisch op het bedrijf gaat werken en haar man gaat assisteren en hieraan haar taak in het gezin of haar belangstelling voor een baan buitenshuis ondergeschikt maakt. In de toekomst kan dit alles in mindere mate het geval zijn.

Er zouden dan voorwaarden geschapen dienen te worden om het ook binnen het agrarisch gezinsbedrijf mogelijk te maken, dat de vrouw kiest voor haar eigen ambities ook wanneer dat werk buitenshuis inhoudt (en niet voor het beroep van haar man). Hiertoe dient echter de sociale en economische omgeving van de boerin te moeten worden aangepast. Dit betekent, zeker wanneer de boerin ook buitenshuis werkt o.a. dat de boer een grotere bijdrage moet leveren in de huishouding. Dit raakt echter ook de economische omgeving. De boer heeft al zijn tijd nodig in het bedrijf, waar, zoals reeds gezegd, veelal de arbeid van de boerin niet kan worden gemist. Mogelijkheden om betaalde arbeidskrachten aan te trekken of veelvuldig een bedrijfsverzorger in te schakelen zijn er bij de te verwachten agrarisch-structurele ontwikkelingen en inkomensmogelijkheden niet. Wil men echter de belangen van de boerinnen en het boerengezin veiligstellen en het agrarisch gezinsbedrijf overlevingskansen bieden dan zal aandacht aan deze problematiek geschonken dienen te worden.

Een vrouw kan echter ook besluiten om niet alleen als arbeidskracht maar ook als mede-bedrijfshoofd en mede-onderneemster op te treden. Zij aanvaardt daarmee een nieuw beroep. Dit zal betekenen dat zij dezelfde beslissingsbevoegdheden en mogelijkheden om het bedrijf naar buiten te vertegenwoordigen krijgt als de boer.

Ook hiertoe moet de sociale en economische omgeving de mogelijkheden scheppen. Voor de boer kan dit vaak betekenen, dat hij meer meehelpt in de huishouding. Waar dit niet mogelijk is, zou de boerin bij een groot aandeel in de bedrijfswerkzaamheden, betaalde hulp in de huishouding moeten kunnen krijgen.

Voor de boerin is het verder belangrijk, dat er goed bij- of omscholingsmogelijkheden komen. Ook bij de voorlichting zou meer aandacht moeten worden geschonken aan de boerin als mede-bedrijfshoofd. Dit te meer, daar het er naar uitziet, dat het besluitvormingsproces op het agrarisch bedrijf complexer wordt. Ook bij de agrarische opleiding voor meisjes zou meer aandacht hieraan, alsmede aan de omstandigheid, dat de arbeidsbijdrage van de vrouw groter en meer traditioneel mannenwerk zal gaan omvatten, moeten worden besteed.

Deze twee vormen, de vrouw niet in het bedrijf en de vrouw sterk in het bedrijf geïntegreerd, zijn min of meer uitersten. Er kunnen verder nog een aantal tussenvormen zijn. Welke constructie gekozen wordt, steeds is de houding van de boer mede bepalend voor de realisering van de keuzevrijheid en daarmee de gelijkberechtiging van de boerin.

De veranderingen in de sociale en economische positie van de boerin en het streven naar een gelijkwaardige positie van boer en boerin hebben uiteraard ook belangrijke consequenties voor de agrarische bedrijfstak. De vorm waarbij de boerin een wezenlijk aandeel heeft in het bedrijf, lijkt uit agrarisch-economisch oogpunt gunstiger dan de combinatie, waarbij de vrouw zich beperkt tot haar taak in de huishouding of buitenshuis werkt.

In het eerste geval heeft de boer een partner, met wie hij samen beslissingen kan nemen, veelal beslissingen, die langzamerhand te complex lijken te worden om die als boer alleen te kunnen nemen. Het bedrijf blijft bovendien meer gezinsbedrijf dan in het geval, dat de vrouw niet of heel weinig in het bedrijf meewerkt. In dit geval is de boer eerder genooddacht betaalde arbeidskrachten in te schakelen. Dit zou tevens kunnen betekenen, dat de bedrijven groter moeten worden.

Het streven naar meer keuzevrijheid voor de (toekomstige) vrouw van de boer kan al met al belangrijke consequenties voor de agrarisch-structurele ontwikkelingen hebben. Ook voor het gezinsbedrijf lijkt het noodzakelijk de vrouw de positie te geven, die ze wenst. Anders zou het wel eens kunnen zijn, dat vrouwen in nog grotere getale de voorkeur geven aan een huwelijk met een niet-agrariër en het gezinsbedrijf van de toekomst een éénmansbedrijf wordt met weinig overlevingskansen. Maar ook voor de vrouwen die

nog wel met een boer willen trouwen is het van groot belang dat zij hun rol, zoals zij die zelf kiezen, zo goed mogelijk kunnen vervullen.

Het voorgaande betekent tenslotte, dat het wenselijk is de komende ontwikkelingen zo goed mogelijk te volgen. Bovendien dient bij de discussie over veranderingen in het landbouwbeleid en bij het bestuderen van sociale gevolgen van de diverse vormen van landbouwbeleid de in het voorgaande geschetste problematiek te worden betrokken.

LITERATUUR

1. Aukema, S. en J.G.A. Overgaauw
De financiële positie van de landbouw, boekjaar 1981/82
LEI, Den Haag, 1983
2. Bauwens, A.L.G.M. en G.M.J. Loeffen
Agrarische beroepsbevolking en werkgelegenheid in
historisch perspectief.
In: Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid,
LEI, Den Haag, 1981
3. Bauwens, A.L.G.M. en F.J. Heunks
De landbouw in Sprang-Cappelle.
LEI-verslagen, no. 66, Den Haag, 1963
4. Bauwens, A.L.G.M., M.A.J. van de Sandt en F.J. Heunks
De landbouw in Rucphen. Economisch-sociologische gezichts-
punten.
LEI-verslagen, no. 67., Den Haag, 1963
5. Bruyn-Hundt, M.
Femina economica praesens.
In: Intermediair, 15 februari 1980
6. Hofstee, E.W.
Veranderend platteland
In: Landbouwkundig Tijdschrift no. 16, 1962
7. Kooy, G.A.
Het Nederlandse boerengezin anno 1980
In: Landbouwkundig Tijdschrift no. 3, 1981
8. Landbouw-Economisch Bericht 1980,
LEI, Den Haag, 1980
Landbouw-Economisch Bericht 1981,
LEI, Den Haag, 1981